

Κέρκυρα, μια μεσογειακή σύνθεση :
νησιωτισμός, διασυνδέσεις,
ανθρώπινα περιβάλλοντα, 16ος - 19ος αι.

Επιμέλεια: Αλίκη Νικηφόρου

Ανάτυπο

ΠΡΑΚΤΙΚΑ ΔΙΕΘΝΟΥΣ ΣΥΝΕΔΡΙΟΥ
ΚΕΡΚΥΡΑ, 22 - 25 ΜΑΪΟΥ 1996

Πολιτιστικός Σύλλογος "Κόρκυρα"
Κέρκυρα 1998

ΔΗΜ. ΤΣΟΥΓΚΑΡΑΚΗΣ

Η ΒΥΖΑΝΤΙΝΗ ΚΟΡΥΦΩ: ΚΑΣΤΡΟΝ ' Η ΠΟΛΙΣ;¹

Η βυζαντινή πόλη, όπως έγραψε κλείνοντας ένα πρόσφατο άρθρο της μια γνωστή βυζαντινολόγος, είναι ένα παράξενο φαινόμενο, του οποίου οι ιδιομορφίες ανάγονται στα χρόνια της Αρχαιότητας². Θα μπορούσε κανείς να συμφωνήσει ή όχι με το δεύτερο μέρος της φράσης, αλλά οπωσδήποτε θα συμφωνήσει με το πρώτο. Η βυζαντινή πόλη είναι όντως ένα παράξενο φαινόμενο, αναμφίβολα διαφορετικό από τις σύγχρονές της πόλεις της Δύσης.

Στη σύντομη αυτή ανακοίνωση θα γίνει μια προσπάθεια να επισημανθούν ορισμένα χαρακτηριστικά του μεσοβυζαντινού οικισμού της Κέρκυρας, αυτά τουλάχιστον που είναι δυνατόν να συναγάγουμε από τις μαρτυρίες των σύγχρονων κυρίως πηγών. Σπεύδω να δηλώσω προκαταβολικά ότι οι μαρτυρίες αυτές, δηλ. της μεσοβυζαντινής εποχής, είναι ελάχιστες – ωστόσο οι ίδιες πηγές, κάτω από διαφορετική σκοπιά, είναι δυνατό πολλές φορές να μας δώσουν κάποια καινούρια προοπτική. Εκείνο που ενδιαφέρει να εξετάσουμε, ως υπόθεση εργασίας, είναι κατά πόσο η εξέλιξη της πόλης της Κέρκυρας έτσι όπως διαμορφώθηκε όταν πέρασε στα χέρια των Λατίνων (Ανδεγαβών και Βενετών) προοιωνιζόταν ή όχι από το χαρακτήρα της πόλης στα βυζαντινά χρόνια.

Θα εξετάσω πρώτα τις πληροφορίες εκείνες που αφορούν τη φυσική μορφή της πόλης, έπειτα όσα γνωρίζουμε για τη διοικητική της θέση και στη συνέχεια τις πληροφορίες που αφορούν τους κατοίκους της και τις δραστηριότητές τους.

Θα περιγράψω πολύ σύντομα το πλαίσιο της εξέλιξης των πόλεων της Ύστερης Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας προς τον 7ο και 8ο βυζαντινό αιώνα, αλλά πριν απ' όλα θα ήθελα να υπενθυμίσω το νόημα της λέξης "πόλις" στα υστερορωμαϊκά χρόνια. Η "πόλις" λοιπόν, ή μάλλον η ζωή σε μιά πόλη έχει για τους ανθρώπους της εποχής θεμελιώδεις διαφορές από τη ζωή σε ένα οποιοδήποτε οικισμό της υπαίθρου. Η ζωή στην πόλη είναι συνδεδεμένη με λειτουργίες όπως του Βουλευτηρίου και των δικαστηρίων, με ανέσεις όπως τα λουτρά, που αποτε-

---

1. Η ανακοίνωση δημοσιεύεται περίπου όπως διαβάστηκε, με περιορισμένες μόνο αλλαγές και με την προσθήκη των απαραίτητων βιβλιογραφικών παραπομπών.

2. Vera Hrochová, "Some Specific Features of Byzantine Cities in the 13th till 15th Centuries", *Byzantinoslavica* 55 (1994), σ. 359.

λούν βασικό στοιχείο της αστικής ζωής, με διασκεδάσεις όπως το θέατρο και ο Ιππόδρομος, καθώς και με οικονομικές δραστηριότητες στην αγορά που στηρίζονται σε μια εκχρηματισμένη οικονομία³. Τον 5ο και κυρίως τον 6ο αι. οι πόλεις στην πλειονότητά τους καταρρέουν, για μια σειρά λόγους (μόνο ένας από τους οποίους ήταν οι βαρβαρικές επιδρομές) και μαζί μ' αυτές εξαφανίζεται και ο συγκεκριμένος αστικός τρόπος ζωής. Πολλές πόλεις εγκαταλείπονται σταδιακά (είτε διότι ο πληθυσμός των μικρότερων από αυτές διαρρέει προς την υπαίθρο είτε διότι καταφεύγει σε τοποθεσίες οχυρές που παρέχουν μεγαλύτερη ασφάλεια), ενώ οι περισσότερες συρρικνώνονται (και από την άποψη του πληθυσμού και φυσικά από την άποψη των οικονομικών και άλλων δραστηριοτήτων) και επίσης αποσύρονται σε οχυρές τοποθεσίες. Οι περισσότερες από αυτές τις πόλεις είχαν τη δυνατότητα να αποτραβηχτούν σε μια προϋπάρχουσα ακρόπολη, όπως για παράδειγμα οι γνωστές περιπτώσεις της Αθήνας, της Κορίνθου και άλλων, ενώ όσων πόλεων οι κάτοικοι δεν είχαν αυτή τη δυνατότητα μετακινήθηκαν σιγά σιγά αλλού, σε κατάλληλες τοποθεσίες. Έτσι δημιουργούνται τα "κάστρα" της μεσοβυζαντινής περιόδου⁴. Σ' αυτή την τελευταία κατηγορία ανήκει η περίπτωση της Κέρκυρας.

Το "κάστρον" ως οικισμός έχει διαφορετικό χαρακτήρα και λειτουργίες από την "πόλη". Εν πρώτοις λειτουργεί κατά κύριο λόγο ως χώρος άμυνας και προστασίας όχι μόνο των δικών του κατοίκων, αλλά και των κατοίκων της γειτονικής υπαίθρου που καταφεύγουν εκεί σε ώρες κινδύνου. Η ζωή μέσα στο κάστρο έχει αποβάλει τον προηγούμενο αστικό χαρακτήρα και από ανοικτή και δη-

3. Βλ. A.H.M. Jones, *The Later Roman Empire 284-602*, Οξφόρδη 1964, II, σ. 712 κ.ε.

4. Από την τεράστια σχετική βιβλιογραφία και τις διάφορες γνώμες που έχουν διατυπωθεί βλ. E. Kirsten, *Beiträge zur historischen Landeskunde von Epirus und Kerkyra*, Frangfurt/M 1956, G. Ostrogorsky, "Byzantine Cities in the Early Middle Ages", *DOP* 13 (1959), σ. 47 κ.ε., R.S. Lopez, "The Role of Trade in the Economic Readjustment of Byzantium in the 7th cent.", *DOP* 13 (1959), σ. 67 κ.ε., A.P. Kazhdan, *Derevnja i gorod v Vizantii IX-XV*, Μόσχα 1969, R.S. Lopez, *Intervista sulla città medievale*, Roma-Bari 1984, M. Angold, "The Shaping of the Medieval Byzantine 'City'", *BF* 10 (1985), σ. 1-37, W. Müller-Wiener, "Von der Polis zum Kastron. Wandlungen der Stadt im Aegäischen Raum von der Antike zum Mittelalter", *Gymnasium* 93 (1986), σ. 435-475, Helen Saradi-Mendelovici, "The Demise of the Ancient City and the Emergence of the Mediaeval City in the Eastern Roman Empire", *Echos du Monde Antique/Classical Views* [Canada] 32, n.s. (1988), σ. 365-401, F. Trombley, "The Decline of the 7th-cent. Town", (S. Vryonis Jr.) *Byzantine Studies in Honor of M. Anastos*, Malibu 1985, σ. 65-90, του ίδιου, "Byzantine 'Dark Age' Cities in Comparative Context", (J.S. Langdon et al.) *To Hellenikon: Studies in Honor of Sp. Vryonis Jr*, New Rochelle, NY 1993, τ. I, σ. 429-449, J.H.W.G. Liebeschütz, "The End of the Ancient City", (J. Rich) *The city in Late Antiquity*, London and New York 1992, σ. 1-49, A. Dunn, "The Transition from *Polis* to *Kastron* in the Balkans (3rd-8th/9th Century): General and Regional Perspectives", *BMGS* 18 (1994), σ. 60-80, Helen Saradi, "The Dissolution of the Urban Space in the Early Byzantine Centuries: the Evidence of the Imperial Legislation", *Σύμμεικτα* [Μνήμη Δ. Ζακυθηνού, τ. Β'] 9 (1994), σ. 295-308, G. Dagron, "Les villes dans l'Illyricum protobyzantin", *Villes et peuplement dans l'Illyricum protobyzantin*, σ. 1-20.

μόσια έχει γίνει κλειστή και ιδιωτική. Οι μόνες σχεδόν συγκεντρώσεις των κατοίκων γίνονται στην εκκλησία. Λόγω του περιορισμένου χώρου τα σπίτια είναι στριμωγμένα μεταξύ τους και οι δρόμοι στενοί, χωρίς κανένα προφανές σχέδιο. Οι οικονομικές δραστηριότητες περιορίζονται σημαντικά καθώς και οι επικοινωνίες γίνονται πολύ δύσκολες ή και ορισμένες εποχές διακόπτονται⁵. Η αλλαγή στις συνθήκες αυτές, που επικράτησαν από τον 6ο και 7ο αι., προς την κατεύθυνση μιας μεγαλύτερης οικονομικής ανάπτυξης των πόλεων πρωτοεμφανίζεται προς το τέλος του 10ου και κυρίως τον 11ο αι.

Η πόλη της Κέρκυρας φαίνεται να ακολουθεί την περιγραφή που προηγήθηκε κατά γράμμα. Η παλαιοχριστιανική Παλαιόπολη παρακμάζει και εγκαταλείπεται σε εποχή που δεν μπορεί να προσδιοριστεί με ακρίβεια και ο πληθυσμός μεταφέρεται στη φυσικά οχυρή θέση του Παλαιού Φρουρίου. Είναι νομίζω αποδεκτό ότι η μετακίνηση αυτή έγινε σταδιακά και όχι ως αποτέλεσμα μιας συγκεκριμένης καταστροφής που υπέστη η πόλη. Περιγράφοντας την επιδρομή των Γότθων του Τωτίλα το 551 ο Προκόπιος απλώς αναφέρει ότι ο γοτθικός στόλος, όταν έφτασε στην Κέρκυρα “*αὐτὴν τε ἤγον καὶ ἔφερον ἐξ ἐπιδρομῆς καὶ ὅσαι ἄλλαι αὐτῇ νῆσοι ἐπίκεινται, αἷ Συδῶται καλοῦνται*»⁶, χωρίς να κάνει λόγο για συγκεκριμένη καταστροφή. Εξάλλου δεν είναι σαφές αν εκείνη την εποχή είχε πραγματοποιηθεί ή αν είχε αρχίσει να πραγματοποιείται η μετακίνηση στη νέα θέση ή όχι. Πάντως τα νεότερα νομίσματα που έχουν φέρει στο φως οι ανασκαφές στην Παλαιόπολη, από όσο μπόρεσα να διαπιστώσω, είναι δύο του 5ου αι. που χρησιμεύουν και ως *terminus post quem* για την εγκατάλειψη. Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι ο *terminus* αυτός αφορά το ρωμαϊκό λουτρό (ή ένα από τα λουτρά) της πόλης, που είναι ένα από τα στοιχεία της αστικής ζωής που σιγά σιγά εγκαταλείπονται⁷. Οι ανασκαφές ειδικά της παλαιοχριστιανικής βασιλικής της Παλαιόπολης έχουν φέρει στο φως ένα πολύ πρώιμο στρώμα καταστροφής, ίσως τον 5ο αι., αλλά αμέσως μετά η βασιλική ανοικοδομείται σε πιο περιορισμένη μορφή και συνεχίζει να βρίσκεται εν χρήσει. Το μνημείο φαίνεται να στέκεται όρθιο μέχρι τον 11ο και 12ο αι., όταν υφίσταται ριζικές μετασκευές, μετά από κάποια καταστροφή του 11ου αι., κατά τους ανασκαφείς⁸. Είναι συνεπώς πιθανό ότι έχουμε να κάνουμε με μια σταδιακή εγκατάλειψη της θέσης του πα-

5. C. Mango, *Βυζάντιο. Η Αυτοκρατορία της Νέας Ρώμης*, Αθήνα 1989, 77 σ. κ.ε.

6. Προκόπιος, ‘Υπὲρ τῶν Πολέμων (έκδ. Howgry-Wirth), VIII.22.30-31

7. Βασ. Καλλιπολίτη, “Ανασκαφή ἐν Παλαιόπολει τῆς Κερκύρας”, *Πρακτικά τῆς ἐν Ἀθήναις Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας* [στο εἶξ: ΠΑΕ] 1959, σ. 119 και 1961, σ. 124.

8. Α. Ξυγγόπουλου - Ι. Παπαδημητρίου, “Ἐρευναι ἐν τῇ Παλαιόπολει Κερκύρας”, ΠΑΕ 1936, σ. 99-110, Ι. Παπαδημητρίου, “Ανασκαφαὶ ἐν Κερκύρα, Β’ Ἀνασκαφή ἐν Παλαιόπολει”, ΠΑΕ 1939, σ. 92-99, *Αρχαιολογικὴ Ἐφημερίς* 1942-44, Αρχαιολ. Χρον., 41 κ.ε., Β. Καλλιπολίτη, “Ανασκαφή ἐν Παλαιόπολει τῆς Κερκύρας”, ΠΑΕ 1955, σ. 187-88, ΠΑΕ 1956, σ. 158 κ.ε., σ. 162 κ.ε., ΠΑΕ 1957, σ. 79-84, ΠΑΕ 1958, σ. 114 κ.ε., ΠΑΕ 1959, σ. 115-119, ΠΑΕ 1961, σ. 120 κ.ε.

λαιού οικισμού προς όφελος της νέας θέσης, από τα μέσα του 5ου αι. και μετά, με ταυτόχρονη διατήρηση σε χρήση του παλιού κέντρου λατρείας που προφανώς αποτελούσε η παλαιοχριστιανική βασιλική⁹. Είναι αυτονόητο ότι η μετακίνηση του οικισμού πρέπει να συνοδεύτηκε ή να ακολούθησε κάποιες εργασίες οχύρωσης της (ανατολικής) ακρόπολης ή/και ολόκληρης της χερσονήσου. Ωστόσο δεν υπάρχει η παραμικρή νύξη στις φιλολογικές πηγές σχετικά με την πιθανή χρονολόγηση κάποιων τέτοιων κατασκευών. Θα μπορούσε να υποθέσει κανείς ότι η ακρόπολη οχυρώθηκε την εποχή του Ιουστινιανού, στα πλαίσια του μεγάλου οικοδομικού προγράμματος του αυτοκράτορα αυτού, εντούτοις ο Προκόπιος στο “Περί κτισμάτων” του δεν αναφέρει τίποτε. Στην πραγματικότητα η πρώτη (και μάλιστα έμμεση) αναφορά για την ύπαρξη ισχυρών τειχών στην πόλη προέρχεται από τα μέσα του 10ου αι., πράγμα που θα μπορούσε να οδηγήσει κάποιον να υποστηρίξει την άποψη ότι η μετακίνηση της πόλης της Κέρκυρας στη θέση αυτή μπορεί να είχε πραγματοποιηθεί σε οποιοδήποτε χρονικό σημείο ανάμεσα στον 5ο και τον 10ο αι.

Μετά την επιδρομή των Γότθων στα μέσα του 6ου αι., η μοναδική μνεία της Κέρκυρας στις πηγές, από όσο γνωρίζω, χρονολογείται στα τέλη του 9ου αι. και βρίσκεται στο Βίο του αγίου Ηλία του Νέου. Ο Βίος του γράφτηκε από ένα μαθητή του αγίου, συνεπώς δεν απέχει χρονολογικά πολύ από τα γεγονότα που περιγράφει και ως εκ τούτου έχει ένα επιπλέον τεκμήριο αξιοπιστίας¹⁰. Ο άγιος Ηλίας, γύρω στο 882, έφυγε από το Βουθρωτό μαζί με το συνοδό του και, όπως λέει ο βιογράφος του, “διέβησαν εις τὴν Κέρκυραν. Καταλύσαντες δὲ ἐν τῷ ἐπισκοπείῳ, ἦσαν ἐν ἐνὶ τῶν ἐκεῖσε μελάθρων κρυπτόμενοι”¹¹. Αν πρόκειται για κυριολεξία και όχι για σχήμα λόγου (πράγμα που είναι επίσης πολύ πιθανό), η Κέρκυρα την εποχή αυτή φαίνεται να διαθέτει ένα επισκοπείο το οποίο περιλαμβάνει ένα συγκρότημα κτιρίων, και μάλιστα αρκετά πολυτελών ή επιβλητικών ώστε να δικαιούνται να ονομαστούν “μέλαθρα”.

Ο γνωστός αρχιεπίσκοπος Κέρκυρας άγιος Αρσένιος, που ποιόμανε το νησί από το 933 και για 20 περίπου χρόνια, μας προσφέρει την πρώτη άμεση πληροφορία για τη μορφή της πόλης τον 10ο αι. Στο *Εγκώμιο* του Αρσενίου στον άγ. Θερίνο, διαβάζουμε: “Ποία γὰρ ἐκ τούτου ἡμῖν σεμνότης προσγίνεται, εἰ ἡ πόλις ἡμῶν τείχεσι μακροῖς περιείληπται ἐκ λίθου τετραπέδου καὶ θαυμαστοῦ καὶ εἰς τρίχα συνηρμοσμένου, εἰ ναῶν μεγέθει καὶ κάλλει κεκοσμημένων λεμπρύνεται, ἀλλὰ καὶ παντοίοις δένδροις φυτῶν ὡς παράδεισος ὠραῖζε-

9. Βλ. και Β. Καλλιπολίτη, *Ιστορικοί σταθμοί της κερκυραϊκής Παλαιόπολης*, [έκδοση του Τμήματος Κερκύρας της Ελλην. Περιηγ. Λέσχης] χ.χ. [=Κέρκυρα 1958].

10. G. Rossi Taibbi, *Vita di Sant' Elia il Giovane (Istituto Siciliano di Studi Bizantini e Neoellenici. Testi e Monumenti. Testi 7 = Vite dei Santi Siciliani III)*, Παλέρμο 1962.

11. G. Rossi Taibbi, *ό.π.*, σ. 44 παρ. 29.

ται...”¹². Βρισκόμαστε στα μέσα περίπου του 10ου αι. και είναι η πρώτη φορά που η Κέρκυρα αναφέρεται στις βυζαντινές πηγές ως “πόλις”, και είναι επίσης η πρώτη φορά, από όσο γνωρίζω, που γίνεται ρητή αναφορά στα τείχη της. Θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι η περιγραφή της πόλης από τον άγιο Αρσένιο είναι καθαρά υποθετική και ότι ο άγιος μιλάει μεταφορικά, κάτι τέτοιο όμως δεν φαίνεται πιθανό: από τα συμφραζόμενα του αποσπάσματος είναι βέβαιο ότι έχουμε να κάνουμε με μια ρεαλιστική αναφορά στην πόλη. Τα στοιχεία που μας παρέχει αυτή η αναφορά είναι τα εξής: πρώτον, όπως είδαμε, αναφέρεται η πόλις, η οποία “*περιείληπται τείχεσι μακροῖς*”, με άλλα λόγια είναι ολόκληρη περιτριγυρισμένη από τείχη. Δεύτερον, τα τείχη είναι από τετράγωνες λαξευτές πέτρες, συναρμοσμένες με θαυμαστό τρόπο¹³. Τρίτον, έχει εκκλησίες μεγάλες και ωραία διακοσμημένες. Και τέταρτον, είναι κατάφυτη από δέντρα και φυτά ενώ τη δροσίζουν “*πηγαὶ πολλαί... καὶ αἰέροντοι διειδεστάτων ναμάτων καὶ μάλα ψυχρῶν*”¹⁴. Το τελευταίο αυτό δεν έχουμε καμιά δυσκολία να το φανταστούμε. Όσο για τις εκκλησίες, είδαμε ήδη στο Βίο του αγίου Ηλία του Νέου ότι πρέπει να διέθετε ένα μεγαλοπρεπές επισκοπείο. Ας δούμε τώρα τα σχετικά με τα τείχη. Είναι σημαντικό, νομίζω, ότι η πόλη περιγράφεται ως περιτριγυρισμένη ολόκληρη από τείχη: άρα δεν έχουμε απλώς αναφορά στο τείχος ή στην οχύρωση της μιας ακρόπολης, που ξέρουμε από μεταγενέστερες αναφορές ότι επίσης υπήρχε, αλλά για το τείχος ολόκληρης ή ενός μεγάλου τμήματος της χερσονήσου πάνω στην οποία βρισκόταν η πόλη και από το οποίο περιβαλλόταν πλήρως. Στο σημείο αυτό θα επανέλθουμε. Το δεύτερο αξιοπρόσεχτο στοιχείο που αφορά τα τείχη είναι ο τρόπος κατασκευής τους: μεγάλες τετράγωνες λαξευτές πέτρες συναρμοσμένες έντεχνα μεταξύ τους. Έχω την εντύπωση ότι μια τέτοια περιγραφή ανταποκρίνεται καλλίτερα σε κατασκευή πρωτοβυζαντινής εποχής. Επομένως τα τείχη πρέπει να είχαν κατασκευαστεί σε μια εποχή παλιότερη του Αρσενίου, ίσως τον 6ο ή τον 7ο αι., πιθανότατα χρησιμοποιώντας υλικό από τα κτίρια της αρχαίας πόλης, αν και τίποτε δεν αποκλείει να κατασκευάστηκαν ή να ανακατασκευάστηκαν σε εποχές νεότερες: γνωρίζουμε π.χ. ότι ο Μιχαήλ Γ΄ επισκεύασε και ενίσχυσε τα τείχη της Άγκυρας στα μέσα του 9ου αι.¹⁵, εποχή κατά την οποία πραγματοποιήθηκαν και άλλες παρόμοιες ενισχύσεις οχυρώσεων σε περιοχές που κινδύνευαν από τους Άραβες. Καθώς η Κέρκυρα ήταν επίσης μια τέτοια πε-

12. Σπ. Λάμπρου, *Κερκυραϊκά ανέκδοτα ἐκ χειρογράφων Ἁγίου Ὁρους, Κανταβριγίας, Μονάχου καὶ Κερκύρας, νῦν τὸ πρῶτον ἐκδιδόμενα*, Αθήνα 1882, σ. 11.

13. Τετράπεδος σημαίνει επίσης “με μήκος 4 ποδῶν”, αλλά προφανώς δεν είναι αυτό το νόημα εδώ.

14. Σπ. Λάμπρου, στο *ίδιο*.

15. H. Grégoire, “Michel III et Basile le Macédonien dans les inscriptions d’ Ancyre”, *Byzantion* 5 (1929-30), σ. 327 κ.ε.

ριοχή την εποχή αυτή και λίγο αργότερα, δεν αποκλείεται να επωφελήθηκε και αυτή από μια τέτοια αμυντική ενίσχυση. Οι ενδείξεις, πάντως, από τη φράση του Αρσενίου μας παραπέμπουν σε παλιότερες εποχές. Επιβεβαιώνει, τέλος, ο Βίος την ύπαρξη μέσα στην πόλη της Κέρκυρας μητροπολιτικού ναού, στον οποίο θάφτηκε ο άγιος Αρσένιος.

Αφήνοντας μια επιδρομή των Αράβων, κατά πάσα πιθανότητα προερχόμενων από τη Σικελία, που το 1033 “*τὴν παράλιον καταδραμόντες τοῦ Ἰλλυρικοῦ μέχρι Κερκύρας, καὶ αὐτὴν πυρπολήσαντες... ἀπήμονες κακῶν οἴκαδε ὑπενόστησαν*”¹⁶, ας ἐρθοῦμε στην πρώτη νορμανδική εισβολή στο Βυζάντιο το 1081. Τα γεγονότα εἶναι γνωστά. Εκείνο που ενδιαφέρει ἐδῶ εἶναι ἡ φρασεολογία που χρησιμοποιεῖ ἡ Ἄννα Κομνηνή. Ο Ροβέρτος Γυισκάρδος, λέει ἡ Ἄννα, “*Μεταξὺ τοῦ πρὸς τὸ Δυρράχιον κατάπλου τὴν τε Κορυφὴν πόλιν ὀχυρωτάτην καὶ ἄλλα τὰ ἡμέτερα φρούρια ἐξ ἀποστολῆς κατέσχε*”¹⁷. Αν δεν κάνω λάθος, εἶναι ἡ πρώτη φορά που ἡ Κέρκυρα ονομάζεται Κορυφὴ σε ἐλληνική πηγή. Μέχρι τώρα πάντα αναφερόταν με τὸ ὄνομα Κέρκυρα. Ο Λιουτπράνδος, ὁμως, στην Legatio του το 968¹⁸ τὴν αναφέρει Coriphus, πράγμα που σημαίνει ὅτι αὐτὴ ἦταν ἤδη ἡ ονομασία τῆς σε καθημερινή χρήση τουλάχιστον ἀπὸ τὸν 10ο αἰ. Ἐπιπλέον, αν θέλουμε να εἴμαστε μεθοδολογικά αυστηροὶ και δεδομένης τῆς ταυτότητας του ονόματος του νησιού με τὴν πόλη, μόνο ἡ χρήση του ὄρου Κορυφὴ-Coriphus μας διαβεβαιώνει ὅτι ἔχουμε να κάνουμε με τὸν οικισμό τῆς χερσονήσου, διαφορετικά ἡ ἀπλή αναφορά του ονόματος Κέρκυρα θα μπορούσε να αναφέρεται, ἐκτὸς ἀπὸ τὸ νησί, στη θέση τῆς Παλαιόπολης. Τὴν ἴδια εποχή με τὴν Ἄννα Κομνηνή ὁ Γουλιέλμος τῆς Απουλίας, στο ἐπικό του ποίημα για τα κατορθώματα του Γυισκάρδου, τὴν αναφέρει και αὐτὸς “*Corifi urbs*”¹⁹.

Θεωρῶ χαρακτηριστική, και δεν νομίζω ὅτι εἶναι τυχαία, τὴ διάκριση που κάνει ἡ Ἄννα ἀνάμεσα στην “*Κορυφὴν πόλιν ὀχυρωτάτην*” και τα “*ἄλλα...φρούρια*”. Εἴκοσι περίπου χρόνια αργότερα, το 1105, φτάνει στην Κέρκυρα τὸ πλοίο που μετέφερε τὸν υποτιθέμενο νεκρὸ Βοημούνδο ἀπὸ τὴν Αντιόχεια. Ο γιος του Γυισκάρδου, μόλις ἔφτασε, λέει ἡ Ἄννα, “*ἀνήγερτό τε ἀπὸ τῶν ἐν δόξῃ νεκρῶν... καὶ περιενόσκει τὴν πόλιν τὴν Κορυφὴν*”²⁰. Εἶναι προφανές ὅτι για τὴν Ἄννα ἡ Κέρκυρα εἶναι πόλη κι ὄχι φρούριο. Εἶναι ὁμως και κάστρο; Αν ἐξετάσουμε τὸς ὄρους που χρησιμοποιεῖ για να περιγράψει τὸς διάφορους οικισμούς, θα διαπιστώσουμε ὅτι στην Αλεξιάδα γίνεται ἀδιακρίτως χρήση τῶν

16. Σκυλίτζης (CFHB), 385.57-8

17. Αλεξιάς (Leib), II, 57.13-15

18. Liutprandus, Legatio ad Nicephorum Phocam, CB (μετά τὸν Λέοντα Διάκονο), σ. 372.

19. M. Mathieu (εκδ.), *Guillaume de Pouille, La geste de Robert Guiscard*, Παλέρμιο 1961, σ. 204.

20. Αλεξιάς (Leib), II, 51.15κε.

όρων πόλις και κάστρον για τους ίδιους οικισμούς. Υπάρχουν όμως μόνο δύο περιπτώσεις στις οποίες ένας οικισμός που έχει χαρακτηριστεί ως πόλη ή κάστρο ονομάζεται και φρούριο: η Λάρισα (κάστρο-φρούριο) και το Άκε (φρούριο-πόλη)²¹. Συνεπώς για την Άννα Κομνηνή τον 12ο αι. δεν υπάρχει ουσιαστική διαφορά ανάμεσα σε μια πόλη κι ένα κάστρο, ενώ αντίθετα αυτά τα διαχωρίζει σαφώς από τα φρούρια, τα καστέλλια, τους πύργους, τις ακροπόλεις, τα πολίχνια και τις κωμοπόλεις.

Η τελευταία σχετικά εκτενής αναφορά στην πόλη της Κέρκυρας που έχουμε σε βυζαντινές ιστοριογραφικές πηγές γίνεται με την ευκαιρία της κατάληψής της από τους Νορμανδούς του Ρογήρου Β΄ της Σικελίας το 1147-1149. Έχει προηγηθεί μια εξάμηνη πολιορκία της Cufro από τον βενετικό στόλο το 1122-1123, χωρίς όμως να γίνει δυνατή η κατάληψη της οχυρής πόλης. Η κατάληψή της από τον Ρογήρο 25 χρόνια αργότερα έγινε, σύμφωνα με τον Νικήτα Χωνιάτη, μετά από προδοσία. Η ιστορία είναι γνωστή: ο φορολόγος της Κέρκυρας (πράγμα που είναι πολύ πιθανό να σημαίνει, κατά την άποψή μου, ο διοικητής του νησιού) ήταν “βαρύς και δυσύποιστος” και οι κάτοικοι σκέφτηκαν να αποστατήσουν επειδή δεν άντεχαν πια “τάς ἐκ τούτου παροινίας”. Μόνοι τους όμως δεν μπορούσαν να πραγματοποιήσουν το σχέδιό τους κι έτσι βρήκαν ευκαιρία την εκστρατεία του Ρογήρου, προς τον οποίο ήρθαν σε συνεννοήσεις, του παρέδωσαν την πόλη και “εἴσω δέχονται Σικελιωτίν φρουράν, εἰς χιλίους ἀριθμουμένην φρακτούς”²². Ποιά είναι η εξωτερική εικόνα αυτής της πόλης στα μέσα του 12ου αι.; Πρώτα πρώτα οι Νορμανδοί ενίσχυσαν τις οχυρώσεις του φρουρίου και το έκαναν κατά τον Χωνιάτη “δυσάλωτότερον και οἶον ἀπροσμάχωτερον”²³. Ο Χωνιάτης κάνει σαφή διάκριση ανάμεσα στην “πόλιν”, που είναι ολόκληρος ο οικισμός, και το “φρούριον” ή “άκραν” με τα οποία εννοεί την ακρόπολη. Στην περίφημη περιγραφή της πόλης και της ακρόπολης της Κέρκυρας που δίνει ο ιστορικός αυτός, από τη μιά θαυμάζει το ύψος της ακρόπολής της (“Ἔστι δὲ ἡ Κερκυραίων ἄκρα αἰγίλιψ πᾶσα και ἀγγινεφής, ἐλικοειδής τὴν θέσιν και ὑψικόρυμβος... τὸ δ’ ὕψος ὑπὲρ τὴν ἀδομένην Ἄορνιν”), από την άλλη λέει το εξής για την πόλη: “Τείχη δὲ ἀρραγῆ τὴν πόλιν περιείληφε πᾶσαν και πύργων περιεστᾶσιν ὑψώματα, ἃ και ποιοῦσι τὴν ταύτης παραλογωτέραν ἄλωσιν»²⁴. Προσέχουμε ότι τα τείχη περιβάλλουν ὅλη την πόλη, πράγμα που κατά την άποψή μου σημαίνει ότι στα μέσα περίπου του 12ου αι. δεν υπάρχει ακόμη το ξωπόλι. Αντίθετα η ακρόπολη έχει το δικό της ξεχωριστό φρούριο, που σε συνδυασμό

21. Αλεξιάς (Leib), II 24, 27 και III 152 αντίστοιχα.

22. Χωνιάτης (Van Dieten), σ. 73.

23. Χωνιάτης (Van Dieten), σ. 73.

24. Χωνιάτης (Van Dieten), σ. 78.

με το ύψος της και το απόκρημνο του τόπου, την καθιστούν κυριολεκτικά απόρθητη. Ο γερμανός ιστορικός του 12ου αι. Otho Frising, μολονότι δίνει μια μάλλον απίθανη εκδοχή του τρόπου με τον οποίο οι Νορμανδοί κυρίευσαν την Κέρκυρα, ωστόσο μιλάει και αυτός για ένα fortissimum castrum το οποίο έχει οχυρή ακρόπολη, με άλλα λόγια έχουμε διάκριση ανάμεσα στην οχυρωμένη πόλη και την επίσης οχυρωμένη ακρόπολή της²⁵. Είναι χαρακτηριστική η περιγραφή που δίνει ο Κίνναμος, που χρονικά βρίσκεται πιο κοντά στα γεγονότα απ' ό,τι ο Χωνιάτης: ο Μανουήλ Κομνηνός κατά τη διάρκεια της πολιορκίας πέρασε τα τείχη και μπήκε μέσα στην πόλη, αλλά οι Νορμανδοί αποσύρθηκαν γρήγορα στην ακρόπολη και από εκεί αμύνονταν. “*Επί τοσοῦτον γὰρ ὕψος ἐνέρπει τὸ φρούριον, λέει ο Κίνναμος, ὡς μηδ’ ὀφθαλμῶ ῥαδίως ἐξεῖναι τὴν οἰκοδομίαν ἐναταθέντι περιαθρεῖν*”²⁶. Ἐμπρακτη απόδειξη αυτού αποτελεί το γεγονός ότι όλες οι ἐφοδοὶ των Βυζαντινῶν ἀπέβησαν μάταιες και το φρούριο παραδόθηκε με συμφωνία μετά από πολύμηνη πολιορκία.

Ας ἐρθοῦμε τώρα σε ορισμένες πληροφορίες που αφοροῦν τα διοικητικά. Από τον Βίο του αγίου Ηλία του Νέου επιτρέπεται να συναγάγουμε κάποια ἐμμεσα συμπεράσματα σχετικά με τη στρατηγική σπουδαιότητα της Κέρκυρας την εποχή των μεγάλων αραβοβυζαντινῶν συγκρούσεων. Στο τέλος του 9ου και τις αρχές του 10ου αι. η πρόοδος των Αράβων στη Σικελία και η προσπάθεια των Βυζαντινῶν να τους ανακόψουν είχαν κάνει τη δυτική Ελλάδα και την Κέρκυρα σημαντικό σταθμό των στρατιωτικῶν –ναυτικῶν κυρίως– δυνάμεων. Η πτώση της Ταορμίνας το 902, πρέπει να προκάλεσε κάποια φυγή των κατοίκων, ορισμένοι από τους οποίους, αν μπορούμε να στηριχτούμε σε ἐμμεση πληροφορία του Βίου²⁷, κατέφυγαν στην Κέρκυρα προκειμένου να περιμένουν εκεί την ανακατάληψη της πατρίδας τους από τις βυζαντινές δυνάμεις. Αν πραγματικά συνέβη κάτι τέτοιο, τότε αυτό θα αποτέλεσε μια ενίσχυση του πληθυσμοῦ της Κέρκυρας. Μέσα στο πλαίσιο του ενισχυμένου ρόλου της Κέρκυρας στα χρόνια αυτά θα πρέπει ἴσως να τοποθετηθεῖ και η ἐκκλησιαστική της ἀναβάθμιση. Η πληροφορία του Βίου του αγίου Ηλία ὅτι το 887 χειροτονεῖται κάποιος Δημήτριος ἐπίσκοπος Κέρκυρας ἀπευθείας ἀπὸ τον Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως²⁸, ἐνδεχομένως υποδηλώνει την ἀρχὴ ενός καθεστώτος αυτοκέφαλῆς ἐπισκοπῆς ἢ ἀρχιεπισκοπῆς την εποχή αυτή. Ἴσως δηλ. αυτός ο Δημήτριος να ἦταν ο πρῶτος ἀρχιεπίσκοπος Κέρκυρας και ὄχι ο Αρσένιος, ὡπως θεωρεῖται μέχρι σήμερα.

25. Otho Frising, De gest. Frid. c. 33 [= Κίνναμος (CB), σ. 336].

26. Κίνναμος (CB), σ. 99.

27. Rossi Taibi ὄ.π., σ. 106-108. Πβλ. P. Yannopoulos, “La Grèce dans la Vie de S. Élie le Jeune et dans celle de S. Élie le Spéléote”, *Byzantion* 64 (1994), 210.

28. Rossi Taibi ὄ.π., σ. 56.

Εκτός από το Εγκώμιο στον άγιο Θερίνο, ο Βίος του ίδιου του Αρσενίου μας προσφέρει ένα ή δύο ακόμη χρήσιμα στοιχεία για την πόλη της Κέρκυρας τον 10ο αι.²⁹ Κατά τη διάρκεια μιας επιδρομής “Σκυθών”³⁰ για λαφυραγωγία στην Κέρκυρα, ο Βίος αναφέρει ότι οι “Κερκυραίοι” μπήκαν στα πλοία, καταδίωξαν και κατανίκησαν τους επιδρομείς³¹. Από τη διατύπωση του Βίου φαίνεται εκ πρώτης όψεως ότι αυτοί οι “Κερκυραίοι” ήταν οι κάτοικοι της πόλης ή ακόμη και οι κάτοικοι του νησιού εν γένει, αλλά το πιθανότερο είναι ότι έχουμε να κάνουμε με πολεμικές ναυτικές δυνάμεις που στάθμευαν στο νησί και καταδίωξαν τους ληστές, αφού μάλιστα γίνεται λόγος για συμπλοκές που έγιναν και στη θάλασσα και στην ξηρά. Σχετική με τη διοικητική κατάσταση είναι και η επόμενη πληροφορία του Βίου. Επικεφαλής της διοίκησης της Κέρκυρας (προφανώς ολόκληρου του νησιού κι όχι μόνο της πόλης) ήταν κάποιος αξιωματούχος ο οποίος περιγράφεται απλώς ως “ὁ τὴν ἀρχὴν Κερκύρας παρὰ τοῦ Βασιλέως δεξάμενος”³². Κατά πάσα πιθανότητα πρόκειται για έναν στρατηγό ή άλλο στρατιωτικό αξιωματούχο, πράγμα που μπορεί να συνδυαστεί με την πληροφορία του Λιουτπράνδου που, λίγα χρόνια αργότερα, το 968, μας πληροφορεί ότι επικεφαλής της Κέρκυρας ήταν ένας στρατηγός, ο Μιχαήλ Χερσωνίτης³³. Ακόμη λοιπόν κι αν η Κέρκυρα δεν αποτέλεσε έδρα ξεχωριστού θέματος, όπως υποστήριξε η Η. Ahrweiler³⁴, πράγμα που δεν μπορεί να αποκλειστεί, το βέβαιο είναι ότι θα αποτελούσε τούρμα κάποιου άλλου θέματος. Ο Κωνσταντίνος Πορφυρογέννητος αναφέρει ότι η Κέρκυρα ήταν αρχικά τούρμα του θέματος Λογγοβαρδίας³⁵, πληροφορία που έχουν απορρίψει όλοι οι μελετητές. Αν όμως λάβουμε υπόψη μας την πληροφορία του Βίου του Ηλία του Νέου, ότι την εποχή ακριβώς που δημιουργείται το θέμα Λογγοβαρδίας, δηλ. περί το 884 (το θέμα θεωρείται ότι δημιουργήθηκε το 891/2) ο “δεύτερος” του στρατηγού Σικελίας βρισκόταν για υπηρεσιακούς λόγους στο Βουθρωτό της Ηπείρου, τότε ίσως θα πρέπει να εξετάσουμε εκ νέου τη διοικητική σχέση της Κέρκυρας με τη Σικελία και τη Ν. Ιταλία πριν από την πτώση της βυζαντινής Σικελίας στους Άραβες. Αργότερα πάντως η Κέρκυρα μπορεί να αποτέλεσε τούρμα είτε του θέματος Κεφαλληνίας

29. Πρέπει εντούτοις να είμαστε επιφυλακτικοί, καθώς ο Βίος φαίνεται να έχει συγγραφεί τον 13ο αι.: S. Pétridès-C. Emereau, “Saint Arsène de Corfou”, *Échos d' Orient* 20 (1921), σ. 431-446.

30. Πρόκειται για Ναρεντάνους από την απέναντι Δαλματική παραλία: G. Da Costa Louillet, “Saints de Grèce aux VIIIe, IXe et Xe siècles, Note complémentaire”, *Byzantion* 31 (1961), σ. 365-369.

31. *Ἀκολουθία... Ἀρσενίου, ἀρχιεπισκόπου Κερκύρας*, Κέρκυρα 1873, σ. 17.

32. Στο ίδιο.

33. Liutprandus, *Legatio ad Nicephorum Phocam*, CB (μετά τον Λέοντα Διάκονο), σ. 372

34. Hélène Ahrweiler, “Recherches sur l' administration de l' empire byzantin aux IXe-XIe siècles”, *BCH* 84 (1960), σ. 51.

35. *De Administrando Imperio*, έκδ. G. Moravcsik, σ. 236.

είτε του θέματος Νικοπόλεως. Σε κάθε περίπτωση έχουμε να κάνουμε με μια δραστήρια και ίσως αρκετά σημαντική στρατιωτική/ναυτική βάση.

Το επεισόδιο με τον Βοημούνδο είναι ενδιαφέρον και από την άποψη της στρατιωτικής δύναμης που διέθετε η Κέρκυρα στις αρχές του 12ου αι., και μάλιστα σε μια εποχή συνεχών συγκρούσεων με τους Νορμανδούς. Ο Βοημούνδος, μόλις σηκώθηκε από το φέρετρο, λέει η Άννα, “*ἀνεξήτει τὸν δούκα τῆς πόλεως. Ἦν δὲ ἄρα οὗτος Ἀλέξιός τις θέματος Ἀρμενιακοῦ γενόμενος*”. Όταν βρήκε ο Βοημούνδος τον δούκα της Κέρκυρας, με μεγάλο θράσος του παρήγγειλε να μεταφέρει στον αυτοκράτορα μια ολόκληρη σειρά απειλές για τα δεινά που επρόκειτο να συσσωρεύσει στο Βυζάντιο, απειλές που, ευτυχώς, δεν μπόρεσε να πραγματοποιήσει³⁶. Όμως γεννιέται ένα ερώτημα. Ο Βοημούνδος, ένας επικίνδυνος και ορκισμένος εχθρός του Βυζαντίου, διέσχισε όλη την ανατολική Μεσόγειο και έφτασε μέχρι την Κέρκυρα κρυφά, παριστάνοντας τον νεκρό, με μια μικρή συνοδεία ενός ή δύο πλοίων, ακριβώς για να αποφύγει πιθανή σύλληψή του από τις δυνάμεις του αυτοκράτορα. Τι εμπόδιζε τον δούκα της Κέρκυρας να συλλάβει αυτόν τον εχθρό του κράτους, τη στιγμή μάλιστα που ο Βοημούνδος ήταν ουσιαστικά ανυπεράσπιστος; Τι να υποθέσουμε γι’ αυτή τη στάση του δούκα της Κέρκυρας; Αφήνω αυτό το ερώτημα ανοιχτό, καθώς μπορούν να διατυπωθούν πολλές και διαφορετικές υποθέσεις. Πάντως η εικόνα της Κέρκυρας που προβάλλει από τις πληροφορίες των πηγών, έστω και εντελώς ελλειπτικά, είναι μιας πόλης την οποία, παρά την προφανή σημασία της γεωγραφικής της θέσης και παρά το γεγονός ότι επανειλημμένα έχει γίνει αντικείμενο επιδρομών και καταλήψεων, η αυτοκρατορία δεν φαίνεται να μπορεί να υπερασπιστεί στρατιωτικά με αποτελεσματικό τρόπο.

Ας έρθουμε τώρα στα σχετικά με τους κατοίκους της Κέρκυρας. Αυτός “*ὁ τὴν ἀρχὴν Κερκύρας παρὰ τοῦ Βασιλέως δεξάμενος*” του Βίου του αγίου Αρσενίου ήρθε σε σύγκρουση με τους “*λογάδες*” της Κέρκυρας. Κατά τον Βίο ο διοικητής, όντας φιλοχρήματος, διέβαλε με ψευτιές τους “*λογάδες*” στον Κωνσταντίνο Πορφυρογέννητο, πράγμα που προκάλεσε την οργή του αυτοκράτορα, ο οποίος τους κάλεσε όλους στην Κωνσταντινούπολη με απειλητικές διαθέσεις. Στον αυτοκράτορα τελικά πήγε ο Αρσένιος, τον καταπράϊνε και έφυγε έχοντας πάρει “*συμπαθείας γραμμάτιον*” από τον Κωνσταντίνο Ζ’³⁷. Τι πρέπει να καταλάβουμε από αυτό το επεισόδιο; Πρώτα πρώτα, ποιοί ήταν αυτοί οι “*λογάδες*”; Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι με τη φράση πρέπει να εννοήσουμε τους ευγενείς ή γενικά τους οικονομικά ισχυρούς, αλλά δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε αν εννοούνται όλου του νησιού ή μόνο της πόλης της Κέρκυρας. Η τελευταία περι-

36. Αλεξιάς (Leib), III, 51.

37. Βλ. πιο πάνω σημ. 31.

πτωση θα είχε περισσότερο ενδιαφέρον για το θέμα μας, γιατί ενδεχομένως θα έδειχνε ότι υπήρχε μια συγκροτημένη κοινωνική ομάδα οικονομικά ισχυρών πολιτών μέσα στην πόλη. Οπωσδήποτε το αντικείμενο της διαμάχης ήταν οικονομικής φύσεως και κατά την άποψή μου είχε να κάνει με κάποια επιβολή φόρου, ίσως έκτακτη, για την οποία οι κάτοικοι δυσφόρησαν ή την οποία αρνήθηκαν να πληρώσουν, πράγμα που προκάλεσε την οργή του αυτοκράτορα. Νομίζω ότι το “συμπαθείας γραμματίον” που έλαβε ο Αρσένιος από τον Κωνσταντίνο Ζ΄ δεν ήταν, όπως έχει υποτεθεί μέχρι τώρα, επιστολή συγχωρήσεως και συγγνώμης του αυτοκράτορα προς τους κατοίκους της Κέρκυρας για όσα τους είχαν κατηγορήσει³⁸, αλλά επιστολή φορολογικής απαλλαγής, με την οποία τους χαρίζονταν τα φορολογικά χρέη, όπως δείχνει η χρησιμοποίηση του τεχνικού όρου “συμπάθεια”³⁹. Το επεισόδιο πάντως έχει ομοιότητες με άλλο του 12ου αι., στο οποίο έρχομαι αμέσως.

Στην περιγραφή από τον Χωνιάτη της κατάληψης της Κέρκυρας από τους Νορμανδούς το 1147⁴⁰ υπάρχουν τρία ενδιαφέροντα στοιχεία: κατά τον Χωνιάτη, αίτιοι της αποστασίας ήταν “οί τῆς χώρας οἰκήτορες”, όχι της πόλεως -αλλά της χώρας. Φαντάζομαι ότι αυτό σημαίνει πως οι κάτοικοι της Κέρκυρας εν γένει ήταν δυσαρεστημένοι με τον διοικητή του νησιού τους. Στην πράξη όμως το σχέδιο προφανώς πραγματοποιήθηκε από κατοίκους της πόλης, οι οποίοι δέχτηκαν μέσα τη νορμανδική φρουρά. Δεύτερον, κατά τον Χωνιάτη πάλι, υπήρχε κάποιος ή κάποιοι που πρωταγωνίστησαν στο σχέδιο. Εδώ έχουμε τρεις παραλλαγές του κειμένου: α) ο πρωταγωνιστής ήταν ένα άτομο που λεγόταν Γυμνός, χωρίς άλλο προσδιορισμό, β) κάποιοι που λέγονταν Γυμνοί, και γ) “ὁ τούτους κεφαλατικέων, Γυμνός τὸ ὄνομα”, δηλ. ο επικεφαλής των “οικητόρων της χώρας”. Έχουμε να κάνουμε με μια κοινωνική τάξη του νησιού ή της πόλης που, αν κρίνουμε από το όνομα, ήταν οι κοινωνικά και οικονομικά αδύναμοι; Έχουμε να κάνουμε με κάποιον που ήταν επικεφαλής αυτής της τάξης; Έχουμε, τέλος, να κάνουμε με μιά ισχυρή οικογένεια που έχει ηγετική θέση στην κοινωνία της πόλης ή του νησιού; Δεδομένης της απουσίας άλλων μαρτυριών και δεδομένου ότι μετά την ανακατάληψη της Κέρκυρας από τον Μανουήλ Κομνηνό δεν γίνεται λόγος για τιμωρία ενόχων και τα παρόμοια, δεν μπορεί να πει κανείς τίποτα με βεβαιότητα. Από την περιγραφή όμως των γεγονότων στον Χωνιάτη είναι σαφής η εντύπωση ότι η παράδοση της πόλης στους Νορμανδούς υπήρξε αποτέλεσμα κάποιας ευρύτερης συμφωνίας ανάμεσα σε ένα μέρος των κατοίκων, οι οποίοι δέχτηκαν τους Νορμανδούς “ἐπὶ ῥήταϊς ὁμολογίαις”, με άλλα λόγια με-

38. Lettre de pardon το χαρακτηρίζει η G. Da Costa Louillet, “Saints de Grèce aux VIIIe, IXe et Xe siècles”, *Byzantion* 31 (1961), σ. 329.

39. Βλ. πρόχειρα, *Oxford Dictionary of Byzantium*, λήμμα Sympatheia (A. K[azhdan]).

40. Χωνιάτης (Van Dieten), σ. 72-73.

τά από συγκεκριμένες συμφωνίες που έκαναν μαζί τους. Οι άνθρωποι αυτοί, μάς λέει ο ιστορικός, απευθύνθηκαν στους Νορμανδούς διότι δεν μπορούσαν να πραγματοποιήσουν την αποστασία μόνοι τους. Γιατί όμως; Από πουθενά δεν φαίνεται ότι υπήρχε βυζαντινή φρουρά στην πόλη ή σε ολόκληρο το νησί. Μήπως φοβόντουσαν αντίδραση από κάποιο άλλο μέρος των κατοίκων; Ή μήπως φοβόντουσαν την οργισμένη αντίδραση του αυτοκράτορα; Ενδεχομένως και τα δύο. Τρίτον, ο λόγος της αποστασίας παρουσιάζεται ως η υπερβολική φορολογία. Οι Κερκυραίοι φαίνεται ότι είχαν από παλιά πρόβλημα με τους φόρους. Στην πραγματικότητα οι πιο ενδιαφέρουσες πληροφορίες που μας έχουν διασωθεί, έστω και έμμεσα, για τους κατοίκους της βυζαντινής Κέρκυρας αφορούν παραχώρηση φορολογικών απαλλαγών προς τους κατοίκους και την εκκλησία. Μόλις αναφέραμε την πληροφορία στον Βίο του αγίου Αρσενίου, στα μέσα περίπου του 10ου αι., που όπως είδαμε πρέπει να ήταν επίσης φορολογικής φύσεως. Η δεύτερη χρονολογικά πληροφορία για φορολογικές απαλλαγές αφορά τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό. Η αφορμή ενδεχομένως υπήρξε η κατάληψη του νησιού από τον Ροβέρτο Γουισκάρδο, ή για να είμαστε πιο ακριβείς, μάλλον η ανακατάληψή της από τους Βυζαντινούς. Η αναβάθμιση της Εκκλησίας της Κέρκυρας σε μητρόπολη που έγινε την εποχή του Αλεξίου φαίνεται ότι συνοδεύτηκε και από οικονομικά προνόμια προς την Εκκλησία. Είναι χαρακτηριστικό ότι η επόμενη χρονολογικά πληροφορία για οικονομικά προνόμια και απαλλαγές έρχεται την εποχή του Μανουήλ Κομνηνού. Την ίδια εποχή είδαμε, από άλλη πηγή, τα φορολογικά προβλήματα που οδήγησαν στην παράδοσή της στους Νορμανδούς. Ο Μανουήλ λοιπόν, εκτός του ότι επιβεβαιώνει τα προνόμια που παραχώρησε ο Αλέξιος Α΄, επιπλέον απαλλάσσει τους γνωστούς 32 ιερείς της Κέρκυρας (που αναφέρονται τώρα για πρώτη φορά) από φόρους και αγγαρείες, ενώ τους απαλλάσσει και από τη δικαιοδοσία (προφανώς την οικονομική δικαιοδοσία) της μητρόπολης. Στη συνέχεια ο Ισαάκιος Β΄ Άγγελος παραχωρεί μια ολόκληρη σειρά από οικονομικά προνόμια και φορολογικές απαλλαγές στους κατοίκους, οι οποίοι διακρίνονται τώρα για πρώτη φορά (αν και αυτό μπορεί να είναι αναχρονισμός της μεταγενέστερης πηγής που διασώζει την πληροφορία) σε κατοίκους του κάστρου και εξωκαστρινούς. Είναι σημαντικό και ταυτόχρονα χαρακτηριστικό ότι τόσο οι κάτοικοι της Κέρκυρας όσο και η Εκκλησία κατορθώνουν και παίρνουν διαδοχικές επιβεβαιώσεις και επικυρώσεις των προνομίων τους από όλους τους εν συνεχεία κυρίους του νησιού: όλους τους Δεσπότες της Ηπείρου (από τους οποίους ο Μιχαήλ Β΄ παραχωρεί το 1246 νέα προνόμια στους 33 ιερείς των δεκαρχιών⁴¹), και τους Ανδεγαβούς ηγεμόνες, τον Κάρολο

41. Σ. Ασωνίτη, "Οι Δεκαρχίες της Κέρκυρας (Πρόδρομη ανακοίνωση)", *ΙΒ' Πανελλήνιο Ιστορικό Συνέδριο (Μάιος 1991), Πρακτικά*, Θεσσαλονίκη 1992, σ. 101.

Β' το 1294 και τον Φίλιππο Β' του Τάραντος το 1365⁴². Μάλιστα στον Κάρολο Β' το 1294 είχε μεταβεί για την εξασφάλιση της ανανέωσης των προνομίων μια αντιπροσωπεία πολιτών που περιγράφονται ως *sindici ac procuratores universitatis civitatis Corphoy*. Θα ήταν ενδιαφέρον αν μπορούσε να διαπιστωθεί με πιο συγκεκριμένα στοιχεία ή ύπαρξη και στα βυζαντινά χρόνια οργανωμένης ομάδας πολιτών που έχουν ή ορίζουν τους εκπροσώπους τους. Πάντως μια τέτοια υποψία μας δημιουργεί η διήγηση του Χωνιάτη.

Και για να γυρίσουμε στο αρχικό ερώτημα. Τι μας λένε όλα αυτά για την Κορυφή ως πόλη ή ως κάστρο; Αν αυτό που θα διακρίνει την πόλη από το κάστρο, όχι ως απλή ορολογία αλλά ως ουσία, έτσι όπως την ορίσαμε στην αρχή, είναι κατά κύριο λόγο το είδος των οικονομικών δραστηριοτήτων των κατοίκων της, τι μας λένε οι πληροφορίες αυτές για τις οικονομικές δραστηριότητες των κατοίκων της βυζαντινής Κέρκυρας, και πάνω απ' όλα αυτές που μόλις αναφέραμε για τα προνόμια και τις φορολογικές απαλλαγές; Εξετάζοντάς τις πιο λεπτομερειακά βλέπουμε ότι στην συντριπτική τους πλειονότητα αποτελούν είτε απαλλαγές από αγγαρείες είτε απαλλαγές των κτηματικών τους περιουσιών από φορολογικές επιβαρύνσεις. Σε μία μόνο περίπτωση έχουμε αναφορά σε απαλλαγή από το κομμέρκιο, φόρο εισαγωγής ή εξαγωγής, που δείχνει εμπόριο προϊόντων, και μία επίσης φορά γίνεται μνεία τεχνιτών. Τα στοιχεία λοιπόν δείχνουν προς την κατεύθυνση μιας κατά κύριο λόγο αγροτικής οικονομικής απασχόλησης ακόμη και των κατοίκων του κάστρου, που σε μία περίπτωση φαίνονται να παρουσιάζονται ως ιδιοκτήτες κτημάτων ξεχωριστοί από τους προνοιαρίους. Ένα οχυρωμένο κάστρο λοιπόν, και τυπικά και ουσιαστικά; Χωρίς ιδιαίτερες οικονομικές σχέσεις με τον έξω από το νησί κόσμο, και με προνόμια που μάλλον στοχεύουν στην ενίσχυση και εξασφάλιση της νομιμοφροσύνης των κατοίκων παρά στην οικονομική ανάπτυξη. Φαίνεται ότι η Κορυφή δεν έχει μεγάλο οικονομικό ενδιαφέρον για την αυτοκρατορία, και η ίδια δεν έχει κάποια σημαντική οικονομική ανάπτυξη, τέτοια που να ξεπερνάει κάπως τα τοπικά όρια⁴³. Θα μπορούσε σε αυτό να υπάρξει ένας αντίλογος. Η Κέρκυρα βρέθηκε εξαρχής μέσα στις περιοχές στις οποίες παραχωρήθηκαν τα περίφημα εμπορικά προνόμια

42. P. Lemerle, "Trois actes du Despot d'Épire Michel II concernant Corfou connus en traduction latine", *Προσφορά εις Στίλωνα Κυριακίδη* (Έλληνικά, Παρ. 4), Θεσσαλονίκη 1953, σ. 404-426. Βλ. επίσης Miklosich-Müller, *Acta et Diplomata Graeca Medii Aevi*, τ. 5, σ. 14-15.

43. Η με μελανά χρώματα περιγραφή της Κέρκυρας στα τέλη του 12ου-αρχές 13ου αι. από τον μητροπολίτη Βασίλειο Πεδιαδίτη ως πάμπτωγης και σε χειρότερη μοίρα ακόμη και από "πτωχοεπισκοπή" δεν πρέπει να εκλαμβάνεται τοις μετρητοίς αλλά μάλλον οφείλεται στην επιθυμία του Πεδιαδίτη να φύγει από την Κέρκυρα: Σπ. Λάμπρου, *Κερκυραϊκά ανέκδοτα*, σ. 49 (Βασιλείου Πεδιαδίτου έπιστολή προς Κωνσταντῖνον Στιλδῆν).

στους Βενετούς από τον Αλέξιο Α΄ Κομνηνό το 1081⁴⁴ και συνέχισε να περιλαμβάνεται σε όλες τις κατά καιρούς ανανεώσεις των προνομίων αυτών. Θα γινόταν αυτό, μπορεί να ρωτήσει κάποιος, αν η πόλη δεν είχε οικονομικό ενδιαφέρον; Νομίζω ότι εκείνο που ενδιέφερε τους Βενετούς, τόσο στο τέλος του 11ου αι. όσο και αργότερα, όταν την κατέλαβαν, δεν ήταν το οικονομικό δυναμικό του νησιού, που εκείνη την εποχή μάλλον δεν υπήρχε, όσο κατά κύριο λόγο η γεωπολιτική της θέση σε σχέση με τα δικά τους, τα βενετικά, οικονομικά και εμπορικά συμφέροντα.

Εν κατακλείδι: η μεσοβυζαντινή Κορυφή φαίνεται να ήταν ένα **κάστρο** χωρίς μεγάλες προοπτικές να μετατραπεί σε μια οικονομικά ανεπτυγμένη **πόλη** μέσα στα πλαίσια της βυζαντινής αυτοκρατορίας και οικονομίας. Αυτό που την έκανε μια **πόλη**, και μάλιστα μια πόλη με πολλές ομοιότητες με τις ευρωπαϊκές πόλεις του Ύστερου Μεσαίωνα, ήταν η κατάκτησή της από του Βενετούς. Οι Βενετοί, όχι μόνο την έκαναν ένα “κάστρο” ακόμη πιο απόρθητο από ό,τι ήταν στα βυζαντινά χρόνια, αλλά τη μετέτρεψαν και σε πόλη με την αληθινή έννοια.

Εικ. 12: Κέρκυρα, τέλος 16ου αι. Η. Cliven, λεπτομέρεια, ΒΑΡ, Est, 1058, 17,5x24εκ.

44. S. Borsari, “Il crisobullo di Alessio I per Venezia”, *Annali dell’Istituto Italiano per gli studi storici* 11 (1969-70), σ. 111-131, Tafel-Thomas, *Urkunden zur älteren Handels- und Staatsgeschichte der Republik Venedig*, I, Βιέννη 1856, no XLIII, σ. 95-98 και no L, 109-113 (για τις συνθήκες του 1082, 1126 και 1148 αντίστοιχα). Πβλ. D. Nicol, *Byzantium and Venice. A Study in Diplomatic and Cultural Relations*, Cambridge 1988, σ. 60-1, 80-1, 86-7, R.-J. Lilie, *Handel und Politik*, 8, σ. 22-4, 331-5, 374-5.